

ग्रामीण समुदाय विकासात सूक्ष्म अर्थव्यवस्थेची भूमिका

डॉ. रामेश्वरी गणेश रंगारी

मानव विकास विभाग

एस . चंद्रा. महिला महाविद्यालय साकोली, जिल्हा भंडारा

Email jd-rameshwarirangari42@gmail.com

प्रस्तावना:

राष्ट्रांच्या श्रेणीत भारत सर्वात वेगाने विकसित होणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहे, आणि विकासाची ही गती टिकवून ठेवण्यासाठी ग्रामीण विकासाच्या भूमिकेकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. ग्रामीण विकासाचा एक मुख्य घटक म्हणजे 'सूक्ष्म वित्त' (Micro Finance), कारण वित्तपुरवठ्याच्या सक्रिय भूमिकेशिवाय कोणतीही अर्थव्यवस्था वाढू शकत नाही. ग्रामीण भागात वित्तपुरवठ्याच्या औपचारिक स्रोतांच्या अभावामुळे, गेल्या दशकात 'सूक्ष्म वित्त' ची भूमिका मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत शोधनिबंधात ग्रामीण भागाच्या संदर्भात सूक्ष्म वित्ताचा उदय, कार्यपद्धती, भूमिका आणि तीव्रता, तसेच या संदर्भात स्वयं-सहायता गट (SHGs) आणि सूक्ष्म वित्त संस्था (MFIs) यांनी बजावलेल्या भूमिकेचा अभ्यास केला आहे. भारतातील आर्थिक समावेशन वाढवण्यासाठी आणि ग्रामीण भागातील गरिबी कमी करण्यासाठी सूक्ष्म अर्थव्यवस्थेची आवश्यकता आहे. लहान कर्ज, बचत आणि विमा यासारख्या सेवा प्रदान करून सूक्ष्म अर्थव्यवस्था ग्रामीण लोकांना विशेषतः महिलांना त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत करतात. सूक्ष्म अर्थव्यवस्थेमुळे गरीब लोकांना एक उत्पन्नाचे साधन म्हणून किंवा छोटे मोठे उद्योग व्यवसाय सुरू करण्याच्या दृष्टीने फारच लाभ झाला. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था व्यवस्थित तग धरून राहिले व विशेषतः स्वयंसहायता गट किंवा बचत गट यामुळे ग्रामीण भागामध्ये स्वयंरोजगाराच्या चांगल्या संधी उपलब्ध होण्याकरिता मदत झाली. बचत गटाच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरण किंवा महिला सबलीकरण या क्षेत्रात प्रगती करिता बरेच प्रयत्न झाले. कारण पूर्वी बँकांकडून किंवा सावकारांकडून महिला कर्ज घेत नव्हत्या किंवा त्यांच्या घरातील सदस्य घेऊ देत नव्हते या बचत गटांमुळे महिलांना आर्थिक साह्य मिळणे फार सोपे झाले. ग्रामीण समुदायाचा विकास होत असताना कमी उत्पन्न असलेल्या समुदायांना आधार देण्यासाठी आणि आर्थिक विकासात चालना देण्यासाठी सूक्ष्म अर्थव्यवस्था महत्त्वाची भूमिका बजावते.

कीवर्ड: सूक्ष्मवित्त, ग्रामीण विकास, वित्तपुरवठा, भूमिका, कार्यप्रणाली, स्वयंसहायता गट, सूक्ष्म वित्त संस्था,

सूक्ष्म अर्थव्यवस्थेची संकल्पना:

स्वयंसहायता गट या संकल्पनेचे उगम जगात असलेल्या दारिद्र्यातून व गरीब जनतेला वित्तीय पुरवठ्याच्या वंचितते मधून झाला आहे. जगामधील विकसनशील देशात राहणाऱ्या दरिद्री जनतेची एकूण

लोकसंख्या 1.3 अब्ज एवढी आहे , ज्याचे रोजचे उत्पन्न अंदाजे एक डॉलर एवढे आहे . या एकूण दरिद्री जनतेपैकी 52.2 कोटी लोक दक्षिण आशिया देशात राहतात . या 52.2 कोटीपैकी एकट्या भारतात 30 कोटी गरीब लोक आहेत . बांगलादेशात जवळपास 50% ग्रामीण जनता दरिद्री होती . दरवर्षी येणाऱ्या चक्रीवादळामुळे त्यांची अवस्था आणखी वाईट झाली होती . त्याच्याकडे तारण ठेवण्याकरिता कोणतेही साधन नसल्यामुळे बँका किंवा इतर संस्था त्यांना वित्तपुरवठा करत नव्हत्या , ही परिस्थिती लक्षात घेऊन चित्तगॉंग विद्यापीठात असलेले प्राध्यापक डॉ . मोहम्मद युनूस यांनी चित्तगॉंग जवळ असलेल्या जाबरा या खेड्यात वित्त उपलब्धीचे साधन या दृष्टीने बचतीवर आधारित स्वयंसहाय्यता समूह 1976 मध्ये स्थापन केले . प्रत्येक समूहात किमान पाच सदस्य असावेत प्रत्येक सदस्याने दर आठवड्यात एक ठराविक रक्कम जमा करावी व या बचतीतून जमा झालेल्या निधीमधून गरजू सदस्यांना कर्ज देण्यात यावे आणि त्याची नियमितपणे परतफेड सदस्यांनी करावी या तत्वावर हे स्वयंसहाय्यता गट किंवा बचत गट स्थापन करण्यात आल्या . हा प्रयोग चित्तगॉंग जिल्ह्यातील इतर गावात यशस्वीपणे करण्यात आला व पुढे ढाका, रंगपूर व पुटाकाली या जिल्ह्यातही करण्यात आला. स्वयंसहाय्यता समूहाचा संपूर्ण बांगलादेशमध्ये वेगाने प्रसार झाल्यामुळे त्यांना बचतीपेक्षा अधिक लागणारी वित्त सहाय्य सुलभ रीतीने उपलब्ध व्हावे याकरिता ऑक्टोबर 1983 मध्ये एका स्वतंत्र बांगलादेश ग्रामीण बँकेची स्थापना तेथील सरकारने एका कायद्यान्वये केली

भारतातील सूक्ष्म वित्त चळवळीची सुरुवात :

राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँकेने (नाबार्ड) १९९२ मध्ये एक प्रायोगिक प्रकल्प म्हणून सुरु केलेल्या स्वयंसहाय्यता गट (SHG) बँक संलग्नता कार्यक्रमात (SBLP) शोधता येते . हा कार्यक्रम केवळ अत्यंत यशस्वीच ठरला नाही, तर भारतातील सूक्ष्म वित्तपुरवठ्याची सर्वात लोकप्रिय पद्धत म्हणूनही उदयास आला . त्यानंतर देशात सूक्ष्म वित्त संस्था (MFIs) सारखे इतर दृष्टिकोनही उदयास आले . उत्पादन मालमत्ता निर्माण करण्याबरोबरच रोजगार निर्मितीसाठी सूक्ष्म उद्योजकतेला चालना देण्यात भारतीय अर्थव्यवस्थेत सूक्ष्म वित्त कार्यक्रमाची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे (मालखनाडे, २००९) . राजेश कुमार शास्त्री (२००९) यांच्या मते, "सूक्ष्म वित्त योजना ही गरिबांना स्वयंरोजगाराच्या वाढीव संधी देऊन आणि त्यांना पतपात्र बनवून दारिद्र्याच्या पातळीतून वर काढण्यासाठी एक प्रभावी साधन असल्याचे दिसून आले आहे" . रीटा रौतेला, गौराव पंत आणि इतर (२०११) यांनी असे मत मांडले आहे की, "सूक्ष्मवित्त हे गरिबी निर्मूलन आणि विकासासाठी एक शक्तिशाली साधन आहे .

भारतामधील परिस्थिती पाहता एकूण लोकसंख्येपैकी 26% जनता दारिद्र रेखेखालील आहे. ग्रामीण भागात हे प्रमाण 27% आहे. दारिद्र्याने पिडित लोकांची संख्या 26 कोटी पेक्षा जास्त आहे . ग्रामीण भागात बँकांचे व सहकारी संस्थांचे प्रमाण जरी वाढलेले असते तरी गरीब जनता संस्थात्मक वित्तीय उपलब्धी पासून वंचित आहे कारण आज देखील ग्रामीण भागात वित्त च्या आवश्यकते पैकी 45% गरज सावकार पूर्ण करतात तर बँका व इतर वित्तीय संस्था 55 % टक्के गरज पूर्ण करतात दुसरी महत्वाची बाब अशी आहे की ग्रामीण भागातील जनतेला उपभोग्य कारणाकरिता लागणाऱ्या वित्ताची गरज पूर्ण पुनरुद्धवी

स्वरूपाची असते ज्याकरता बँका सहाय्यक करत नाहीत. ज्यामुळे ग्रामीण भागातील गरिब लोकांना वित्त पुरवठ्याची काहीतरी पर्यायी सोय करणे आवश्यक असते . अशी पर्यायी व्यवस्था कर्नाटक राज्यातील मिरांडा (MYRADA) या संस्थेने 1986 - 87 मध्ये बांगलादेशाच्या प्रयोगापासून स्फूर्ती घेऊन स्वयंसहायता समूह स्थापन करून केली. अशाप्रकारे समूह नंतर आंध्रप्रदेश तामिळनाडू, पश्चिम बंगाल व गुजरात मध्ये स्थापन झाले . या सर्व प्रयोगावरून असे सिद्ध झाले की वित्तीय पुरवठ्याचा एक पर्याय मार्ग या दृष्टीने स्वयंसहायता गट उपयोगी होऊ शकतात व बँकांशी संलग्न केली तर गरीब जनतेला लागणारे अधिक वित्त सहाय्य बँका करू शकतात . समूहाची अंतर्गत कर्जाची परतफेड 100% असल्यामुळे बँकांनी समूहा ला अर्थसहाय्य केले तर अर्थसाहाय्याच्या परत फेडीबाबत कोणताही धोका राहत नाही याशिवाय व्यक्ती ऐवजी समूहांना बँकांनी कर्ज दिल्यास बँकांचा व्यवहार खर्च कमी होऊ शकतो . सूक्ष्म अर्थव्यवस्थेचा कालावधी साधारणपणे एक ते दोन वर्षांच्या दरम्यान असतो या कर्जाच्या उपलब्धतेमुळे ग्रामीण लोकसंख्येच्या निम्न उत्पन्न वर्गाच्या आर्थिक सक्षमीकरणाला हातभार लागला आहे.

सूक्ष्म वित्तपुरवठ्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

► कर्जदार कमी उत्पन्न गटातील असतात ► कर्जाची रक्कम कमी असते – सूक्ष्म कर्ज ► कर्जाचा कालावधी कमी असतो ► कर्ज तारणाशिवाय दिले जाते ► परतफेडीची वारंवारता जास्त असते ► कर्ज सामान्यतः उत्पन्न मिळवण्याच्या उद्देशाने घेतले जाते.

खालील प्रमुख क्षेत्रे ग्रामीण भागातील सूक्ष्म वित्त पुरवठ्याचे सकारात्मक परिणाम दर्शवितात

1. **बँकिंग सुविधा नसलेल्यांसाठी वित्तीय सेवांची उपलब्धता:** सूक्ष्मवित्त ग्रामीण भागातील बँकिंग सुविधा नसलेल्या लोकसंख्येला वित्तीय सेवा मिळवण्याचा एक मार्ग उपलब्ध करून देते. कर्ज, बचत आणि विमा यांसारख्या सुविधांमुळे व्यक्तींना उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या उपक्रमांमध्ये गुंतवणूक करणे, उपभोगाच्या पद्धती सुलभ करणे आणि मालमत्ता निर्माण करणे शक्य होते. व्यक्तींना आर्थिक साधनांनी सक्षम करून, सूक्ष्मवित्त त्यांची आर्थिक क्षमता विकसित करते आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थांच्या वाढीस हातभार लावते.

2. **उद्योजकता आणि उत्पन्न निर्मितीला प्रोत्साहन:** ग्रामीण भागांमध्ये उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी सूक्ष्म वित्तपुरवठा महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. लहान कर्ज आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन, तो इच्छुक उद्योजकांना त्यांचे सूक्ष्म उद्योग सुरू करण्यास किंवा त्यांचा विस्तार करण्यास सक्षम करतो. भांडवल आणि तांत्रिक सहाय्याची ही उपलब्धता आर्थिक घडामोडींना चालना देते, रोजगाराच्या संधी निर्माण करते आणि स्थानिक आर्थिक विकासात योगदान देते.

3. **दारिद्र्य निर्मूलन आणि सुधारित जीवनमान:** सूक्ष्मवित्त ग्रामीण भागातील दारिद्र्य कमी करण्यात आणि राहणीमान सुधारण्यात यशस्वी ठरले आहे. आर्थिक संसाधने उपलब्ध करून दिल्यामुळे, व्यक्ती शिक्षण, आरोग्यसेवा, गृहनिर्माण आणि इतर अत्यावश्यक गरजांमध्ये गुंतवणूक करू शकतात. वाढलेले उत्पन्न आणि सुधारित राहणीमानाचा ग्रामीण समुदायांच्या सर्वांगीण कल्याणावर दूरगामी परिणाम होतो.

4. **महिला सक्षमीकरण आणि लैंगिक समानता:** ग्रामीण भागातील महिलांना सक्षम करण्यात सूक्ष्मवित्त (मायक्रोफायनान्स) महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. त्यांना आर्थिक सेवा उपलब्ध करून दिल्यामुळे, महिला

स्वतःचा व्यवसाय सुरू करू शकतात, उत्पन्न मिळवू शकतात आणि आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त करू शकतात. हे आर्थिक सक्षमीकरण लैंगिक असमानता कमी करण्यास, महिलांच्या निर्णयक्षमतेला प्रोत्साहन देण्यास आणि त्यांच्या समाजात त्यांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यास हातभार लावते.

ग्रामीण विकासात सूक्ष्म अर्थव्यवस्थेची भूमिका खालील मुद्द्यांद्वारे स्पष्ट करता येईल महिला सक्षमीकरण आणि बचत गट (SHGs)- सूक्ष्म वित्त संस्था आणि बचत गटाद्वारे ग्रामीण महिलांना विनातारण लहान कर्ज मिळते यामुळे महिलांना घरगुती व्यवसाय उदाहरणार्थ टेलरिंग, दुग्ध व्यवसाय, हस्तकला सुरू करून आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवता येतील जे ग्रामीण विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते

- 1) लघु व मध्यम उद्योगात वाढ - ग्रामीण भागात कृषी आधारित आणि बिगर कृषी सूक्ष्म उद्योग सुरू करण्यासाठी भांडवल उपलब्ध होते हे उद्योग कमी गुंतवणूक करून स्थानिक पातळीवर रोजगार निर्माण करतात
- 2) रोजगार निर्मिती आणि बेरोजगारीत घट- शेतीवर अवलंबून असलेल्या ग्रामीण लोकसंख्येला बिगर शेती व्यवसायासाठी उदाहरणार्थ किरकोळ दुकाने, हस्तकला, कर्ज मिळवून सूक्ष्म अर्थव्यवस्था रोजगाराची नवीन मार्ग उपलब्ध करून देते त्यामुळे बेरोजगारी कमी होते
- 3) सावकारी पाशातून मुक्ती - अनौपचारिक सावकाराकडून जास्त व्याजदराने कर्ज घेण्याऐवजी सूक्ष्म वित्त संस्था वाजवी दरात कर्ज उपलब्ध करून देतात ज्यामुळे ग्रामीण कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुधारते.
- 4) स्थानिक संसाधनाचा वापर - स्थानिक पातळीवर कच्चा माल वापरून उत्पादने तयार केल्यामुळे ग्रामीण भागातील संसाधनांना मूल्य प्राप्त होते आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट होते
- 5) आर्थिक समावेशकता- पारंपारिक बँकिंग व्यवस्थेपासून दूर असलेल्या ग्रामीण लोकांना विशेषतः छोट्या शेतकऱ्यांना आणि कारागीरांना सूक्ष्म कर्जाच्या माध्यमातून मुख्य आर्थिक प्रवाहात आणले जाते .

स्वयंसहाय्यता गटाचे प्रकार

- 1) महिला स्वयंसहाय्यता गट: यामध्ये महिला एकत्रित येऊन गट स्थापन करतात
- 2) पुरुष स्वयंसहाय्यता गट : यामध्ये पुरुष एकत्रित येऊन गट स्थापन करतात
- 3) मिश्र स्वयंसहाय्यता गट : यामध्ये पुरुष व महिला दोघांचेही समावेश असतो आपल्या

4स्वर्णजयंती स्वयंरोजगारा अंतर्गत स्वयंसहाय्यता गट : यामध्ये दारिद्र्य रेषेखाली स्त्रि पुरुषांना अनुदानाच्या स्वरूपात लाभ मिळण्याच्या दृष्टीने गट तयार होतात

- 4) बचत गट : आपल्या उत्पन्नातून काटकसरीने काही रक्कम बाजूला टाकून अशाप्रकारे बचत करून विविध व्यक्ती एकत्रित येतात व त्याद्वारे त्यातील सभासदांना कर्ज देणे त्याची परतफेड करून घेणे व्यवसाय व उद्योग करणे व सर्व सदस्यांना स्वावलंबी करणे असे कार्य करणाऱ्या समूहास बचत गट असे म्हणतात . या चळवळीमुळे ग्रामीण गरीब व्यक्तींना विशेषता महिलांना फार मोठा आधार मिळाला

वित्तपुरवठ्याद्वारे कृषी उत्पादकता वाढवणे

शेतकऱ्यांना आणि कृषी उद्योगांना त्यांच्या गरजेनुसार आर्थिक सेवा पुरवून, सूक्ष्मवित्त कृषी उत्पादकता वाढविण्यात आणि ग्रामीण विकासाला चालना देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. सूक्ष्मवित्त कृषी क्षेत्राच्या वाढीस आणि शाश्वततेस कसे योगदान देते, हे खालील घटक दर्शवतात:

1. कृषी कर्ज आणि निविष्टांची तरतूद: सूक्ष्म वित्त संस्था शेतकऱ्यांना कृषी कर्ज देतात, ज्यामुळे त्यांना वियाणे, खते, यंत्रसामग्री आणि कृषी उत्पादनासाठी आवश्यक असलेल्या इतर निविष्टांमध्ये गुंतवणूक करता येते. ही कर्जे शेतकऱ्यांना त्यांची उत्पादन क्षमता सुधारण्यास, आधुनिक शेती तंत्रज्ञान अवलंबण्यास आणि त्यांची एकूण उत्पादकता वाढविण्यात मदत करतात.
2. मूल्य साखळ्या आणि बाजारपेठेतील संबंधांचा विकास: सूक्ष्मवित्त हे शेतकरी, प्रक्रिया करणारे, संकलक आणि वितरक यांसारख्या विविध संबंधित घटकांना आर्थिक सहाय्य देऊन कृषी मूल्य साखळ्यांच्या विकासाला चालना देते. हे संबंध मजबूत करून, सूक्ष्मवित्त शेतकऱ्यांना व्यापक बाजारपेठांमध्ये प्रवेश मिळवण्यास, त्यांच्या उत्पादनाला योग्य भाव मिळवण्यास आणि त्यांचे उत्पन्न वाढवण्यास सक्षम करते. यामुळे, कृषी उत्पादकतेला चालना मिळते आणि या क्षेत्रात गुंतवणुकीला प्रोत्साहन मिळते.
3. कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम: सूक्ष्म वित्त संस्था अनेकदा त्यांच्या आर्थिक सेवांसोबत शेतकऱ्यांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि क्षमता-बांधणीचे उपक्रम राबवतात. हे कार्यक्रम शाश्वत शेती पद्धती, काढणीनंतरचे व्यवस्थापन, विपणन धोरणे आणि आर्थिक व्यवस्थापन यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये शेतकऱ्यांचे ज्ञान आणि कौशल्ये वाढवतात. शेतकऱ्यांना आवश्यक कौशल्यांनी सुसज्ज करून, सूक्ष्म वित्त कृषी उत्पादकता आणि नफा सुधारण्यास हातभार लावते.

कृषी उत्पादकता वाढविण्यात सूक्ष्मवित्तची भूमिका केवळ वित्तपुरवठा करण्यापुरती मर्यादित नाही. यामध्ये ज्ञान, संसाधने आणि सहाय्य प्रणाली प्रदान करण्याचाही समावेश होतो, जे शेतकऱ्यांना माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास आणि शाश्वत कृषी पद्धती अवलंबण्यास सक्षम करतात. या व्यापक दृष्टिकोनांद्वारे, सूक्ष्मवित्त कृषी क्षेत्राला बळकट करते, अन्न सुरक्षेला प्रोत्साहन देते आणि ग्रामीण भागांच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासात योगदान देते.

स्वयंसहायता समूहाच्या अंतर्गत कार्यप्रणाली

लोकांची विशेषतः महिलांची मानसिकता निर्माण करून स्वयंसहायता समूहाची स्थापना करणे हा ज्याप्रमाणे या कार्यक्रमाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे . त्याचप्रमाणे स्थापन झालेले समूह टिकवणे व त्यामधून समूह सदस्यांच्या आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे साध्य करणे देखील तेवढेच महत्त्वाचे आहेत . यासाठी समूहाची अंतर्गत कार्यप्रणाली सुव्यवस्थित असावयास पाहिजे तरच स्थापना झालेले समूह टिकून राहतील 1) **नियमित बैठका** - समूह सदस्यांच्या बैठका नियमितपणे होणे हे समूह व्यवस्थितपणे कार्य करत आहेत , याचे प्रमुख लक्षण आहे. समूहाच्या बैठका महिन्यातून दोनदा किंवा महिन्यातून किमान एकदा तरी होणे आवश्यक आहे

2) **नियमित बचत** - समूहाचे आर्थिक सामर्थ्य हे सदस्यांनी नियमितपणे बचत करण्यावर अवलंबून आहे सदस्यांची बचत किती असावी हे सर्व सभासदांनी विचार विनिमय करून निश्चित करावे व ती सर्वांना परवडेल एवढी असावी .

3) **नियमित कर्ज वाटप** - बचतीमधून जो निधी जमा होईल त्यातून समूहाला आपल्या सभासदांच्या ज्या दैनंदिन स्वरूपाच्या गरजा आहेत त्याकरिता कर्ज देऊन ते खेळते ठेवता येईल सर्वसाधारणपणे हा अंतर्गत कर्ज व्यवहार दोन ते तीन महिन्यात किंवा त्याआधी देखील सुरू करता येईल

4) **नियमित कर्जफेड** - जमा झालेल्या बचत निधी सदस्यांना कर्ज देऊन खेळता ठेवणे ही समूहाची जबाबदारी आहे . कर्जफेड जर नियमित होत राहिली तर समूहाकडे इतर सदस्यांना कर्ज देण्याकरिता कर्ज उपलब्ध राहू शकेल. अशा प्रकारे अधिकाधिक सदस्यांना कर्ज पुरवठा करून त्यांच्या गरजा भागवता येतील

5) **नियमित नोंदी** - स्वयंसहायता समूह ही जरी नोंदीत नसलेली व अनौपचारिक पद्धतीने काम करणारी संस्था असली तरी समूहात विविध प्रकारचे आर्थिक व्यवहार होतात. उदाहरणार्थ बचत जमा करणे , कर्ज पुरवठा करणे , कर्जाची वसुली करणे , बँकेची समूह सवलत झाल्यानंतर बँकेची व्यवहार करणे इ.

थोडक्यात स्वयंसहायता समूहाची प्रणाली बँकेप्रमाणेच असते . दुसरे असे की समूहातील सर्व सभासदांना समूहात होणाऱ्या आर्थिक व्यवहाराची माहिती असणे आवश्यक आहे व हे सर्व लिखित स्वरूपात ठेवण्यात आले तर समूहाबाबत सदस्यांचा विश्वास निर्माण होते.

निष्कर्ष

सूक्ष्मवित्तपुरवठ्याने आर्थिक सेवा उपलब्ध करून देऊन, उद्योजकतेला प्रोत्साहन देऊन, कृषी उत्पादकता वाढवून आणि व्यक्तींना सक्षम करून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्प्राप्तीला चालना देण्याचे आश्वासन दाखवले आहे. भांडवलाची मर्यादित उपलब्धता, आर्थिक साक्षरतेतील तफावत, पायाभूत सुविधांमधील अडथळे आणि हवामान बदलाचे धोके यांसारख्या आव्हानांवर मात करणे महत्त्वाचे आहे. डिजिटल वित्तीय समावेशन आणि पीअर-टू-पीअर कर्जपुरवठा यांसारखे नाविन्यपूर्ण उपाय, सहयोगी भागीदारी आणि एक सहाय्यक धोरणात्मक चौकट यांच्या माध्यमातून, सूक्ष्मवित्तपुरवठा शाश्वत आणि सर्वसमावेशक ग्रामीण आर्थिक विकासाला चालना देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत राहू शकतो. .

संदर्भ सुची

- 1) सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण – डॉ. उज्वला किशोर वैरागडे ,
प्रा. विद्युलता प्रदीप मुळे – कुलकर्णी
- 2) लघुउद्योगाची लक्ष्मणरेषा – गंगाधर महाम्बरे
- 3) लंघु उद्योग सोयी – सवलती – श्री . जे . के . जाधव
- 4) उद्योजकता – देशकर
- 5) ग्रामीण विकासाच ऐकात्मिक दृष्टिकोन – विजय कविमंडन व गंगाधर कराळे